

25. Супруненко Б. О. З історії археологічних досліджень на Полтавщині. Короткий нарис / Б. Супруненко. – К.; Полтава, 2007.

26. Тереножкин А. И. Мелитопольский курган / А. И. Тереножкин, Б. Н. Мозалевский. – К., 1988.

27. Чередниченко М. М. Основні результати дослідження Бердянського кургану / М. М. Чередниченко, В. Ю. Мурзін // Археологія. – 1996. – № 1. – С. 69–78.

28. Фялко Е. Е. Оружие Бердянского кургана / Е. Е. Фялко // Киммерийцы и скифы. – Кировоград, 1987. – Ч. 2. – С. 75–77.

29. Sulimirski T. Scytowie na Zachodnim Podolu / T. Sulimirski. – Lwów, 1936.

30. Treasures from the Black sea coast. Catalogue of the exhibition at the National Museum in Cracow. – Cracow, 2006.

Надійшла до редколегії 09.11.2010

УДК 902(09)(477.65)

І. В. Шевченко

*Музей історії Долинського району
(м. Волинськ Кіровоградської області)*

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СХІДНОЇ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Розглянуто археологічні дослідження у межиріччі Інгулу та Інгульця, які знаходяться у східній частині Кіровоградської області.

Ключові слова: східна Кіровоградщина, археологічна культура, неоліт, енеоліт, доба раннього заліза.

Рассмотрены археологические исследования в междуречье Ингула и Ингульца, которые находятся в восточной части Кировоградской области.

Ключевые слова: восточная Кировоградщина, археологическая культура, неолит, энеолит, период раннего железа.

Archaeological researches are considered in a country between of Ingul and Ingelets, which are in east part of the Kirovohrad area.

Key words: east Kirovohrad region, archaeological culture, neolith, time of early iron.

Цивілізоване входження у світове співтовариство вимагає від Української держави в стислі терміни не лише подолати економічну кризу, а й на справі продемонструвати шанобливе, справді державницьке ставлення до свого національного багатства, включаючи збереження і примноження для прийдешніх поколінь природного

довкілля та національної культурно-історичної спадщини, зокрема, пам'яток археології. Згідно з законами України «Про охорону культурної спадщини», «Про охорону археологічної спадщини» відділом пам'яткоохоронної справи музею історії Долинського району Кіровоградської області було проведено збір архівних даних, опрацювання наукової літератури та музейної колекції, пов'язаної з археологічними пам'ятками, розташованими на території даного регіону.

Метою нашої статті є висвітлення історії археологічних досліджень межиріччя Інгулу та Інгульця, яке за географічним положенням знаходиться у східній частині Кіровоградщини.

Історія археологічних досліджень ще не стала предметом спеціального вивчення. Деякі питання теми були висвітлені в публікаціях В. Ольховського, Г. Євдокимова, Б. Мозолевського, С. Поліна, М. Тупчієнка та ін. Але автори лише частково, виходячи з завдань своїх досліджень, розкрили окремі аспекти цієї багатогранної теми.

Основою джерельної бази нашої роботи є архівні матеріали наукових звітів з археологічних досліджень території східної Кіровоградщини авторів К. Горба, О. Мельника, Н. Бокій, В. Кабанця, М. Тупчієнка, В. Єлісєєва, Н. Довженко, В. Фоменка, О. Орлика, І. Шевченка. Матеріали наукових звітів знаходяться в наукових архівах Інституту археології Національної академії наук України, Дніпропетровському національному історичному музеї ім. Д. І. Яворницького, музеї історії Долинського району, Кіровоградському обласному краєзнавчому музеї, Криворізькому історико-краєзнавчому музеї та частково висвітлені в наукових та періодичних виданнях.

По території регіону бере початок та протікає п'ять невеликих річок: Березівка, Боковенька, Бокова, Висунь, які є притоками Інгулу та Інгульця, що разом з існуючими і вже неіснуючими притоками утворюють горбистий ландшафт високих платформ вододілів, помережених балками та ярами. Такий ландшафт почав складатися в післяльодовиковий період та був сформований у добу енеоліту. В цей час відбулося не тільки горизонтальне, але й меридіальне географічне межування Кіровоградської області, що спричинило в майбутньому до виникнення ареалів існування землеробських та кочівницьких культур. Унікальність даного регіону полягає в тому, що тут пролягла межа сфери контактів трипільської та середньостогівської культури, виникають пам'ятки усатовського типу, які втілюють у собі різні риси обох культур: землеробства та скотарства.

На заході – в басейні Північного Бугу, і на півночі – в Середньому Подніпров'ї формується лісостепова зона, придатна для заняття примітивним та розвинутим землеробством. Тому ці райони в наступні тисячоліття, починаючи від буго-дністровської і трипільської культур, стають зоною землеробських археологічних культур. У схід-

ній же частині Кіровоградщини, до якої входить Долинський район, в добу енеоліту сформувалася степова зона з відповідною фауною та флорою. Тому в цій частині утверджувалися різні форми скотарського господарства. Як зазначають вчені, степова зона України була самостійним центром domestифікації великої рогатої худоби, яка відіграла основну роль у становленні відгінного скотарства середньостогівських, ямних та катакомбних племен енеоліту-бронзи [28, с. 15]. Починаючи з доби раннього залізного віку, у степах України утверджується кочове скотарство, що пов'язане з першими історично відомими народами – кimmerійцями, скіфами, сарматами. З IV ст. н. е. у степи України зі сходу хвиля за хвилею проникають кочові тюркські народи, які залишили свій слід і в гідронімії Кіровоградщини. Дослідники відносять за походженням до тюркських назви степових річок області: Інгул, Інгулець, Ташлик, Сугоклея, Висунь. Кочівники, як іраномовні, так і тюркомовні, залишили по собі не тільки назви річок, але й поховальні пам'ятки – кургани, які розташовані, як правило, вздовж шляхів кочувань.

Початок археологічних досліджень у межиріччі Інгулу та Інгульця відносяться до 60-х років XVIII століття. У 1763 р. за розкопанням генерал-поручика А. Мельгунова біля с. Кучерівка (поблизу сучасного міста Знамянка Кіровоградської області) був розкопаний курган, який увійшов у науку як Мельгунівський (Лита Могила). На основі опису золотих прикрас та інших речей, які були знайдені під час розкопок, а також за типом поховання (дерев'яна гробниця на рівні денної поверхні) дослідники зазначають, що курган належить до скіфського часу VII–VI ст. до н. е. [24, с. 36, 50, 54, 55, 67, 95, 101, 293]. Розкопки кургану дали поштовх до вивчення вітчизняної давнини та започаткували зародження археологічної науки на теренах півдня Російської імперії. Таким чином, на нашу думку, 1763 р. є початком археологічних досліджень на території Північно-Причорномор'я.

Разом з тим, тривалий час сучасне межиріччя Інгулу та Інгульця було малопривабливою територією для досліджень археологами. Наприкінці XIX – на початку XX ст. основна дослідницька увага вчених В. Гошкевича, І. Фабріціус, В. Ястребова, П. Рябкова, В. Антоновича, В. Хвойки та ін. була зосереджена на північних і західних районах сучасної Кіровоградщини. Щоб упевнитися в цьому, достатньо поглянути на археологічні карти кінця XIX–XX ст., опубліковані у різних навчальних посібниках, наукових виданнях та у фундаментальній тритомній «Археологии Украинской ССР» [1, с. 57, 113, 205, 361, 475; 2, с. 23, 63, 187; 3, с. 75, 139, 177].

Перші повідомлення про археологічні пам'ятки даного регіону були надруковані у кінці XIX ст. В. Н. Ястребовим «Записки Импера-

торського Одесского общества истории и древности» та В. Н. Нікіфоровим в «Очерках Новороссийского края» [15, с. 42; 28, с. 26].

Великий внесок у вивчення археологічних пам'яток даної території вніс В. І. Гошкевич, засновник Херсонського краєзнавчого музею. Впродовж декількох років він збирав матеріали до археологічної карти Херсонської губернії. В 1903 р. була видана його книга «Клады и древности Херсонской губернии», цілком якої була популяризація історичних знань, охорони пам'яток археології, організація їх наукового дослідження та боротьба з скарбопошуковими розкопками курганів. В. І. Гошкевич зробив першу спробу наукової класифікації археологічних пам'яток у Північному Причорномор'ї [6, с. 67].

На початку ХХ ст. роботи по дослідженню пам'яток археології на даній території були проведені академіком Д. І. Яворницьким. Так, у фондах Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького зберігається знайдена гранітна чоловіча статуя (герма), яка мала сакральне значення, та належить до III–IV ст. н. е. У відомостях про неї зазначено, що герма Д. І. Яворницьким знайдена при розкопках на залізничній станції Вісунь, яка за сучасним територіальним поділом знаходиться на кордоні Кіровоградської області, межуючи з Миколаївською областю [23, с. 61; 29, с. 404]. Відсутність матеріалів з даного дослідження не дають нам змогу більш детально викласти відомості про ці археологічні розкопки.

Будівництво великих об'єктів у 20–30-ті рр. ХХ ст. (Дніпрогесу, Азовсталі, Криворіжсталі, Дніпроспецсталі та ін.) започаткувало розвиток радянської археологічної науки. У зв'язку з великими масштабами новобудов виникло питання обстеження територій, було створено нові археологічні експедиції, котрі проводили обстеження та дослідження. В ареал пошуків були включені райони Придніпров'я та Побужжя. Але басейни річок Інгулу та Інгульця в цей період лишаються поза увагою дослідників. Матеріали їхньої роботи на той час не були опубліковані, а повідомлення мали частково загальний характер [7, с. 3; 11, с. 5].

Ситуація практично не змінилася і в другій половині ХХ ст. У 1949 р. була здійснена розвідувальна археологічна експедиція на чолі з О. Тереножкіним по берегах степових річок області, в результаті якої було виявлено стоянки та поселення доби неоліту – раннього залізного віку лише у верхів'ях межиріччя Інгулу та Інгульця, тоді як південніше подібних пам'яток не виявлено [25, с. 117].

На початку 60-х рр. було проведено перші археологічні розвідки території гирла річок Бокова та Боковенька, обстеження проводилися краєзнавцем К. Е. Горбом із залученням учнівської молоді. Ними під час розвідувальних робіт було виявлено та нанесено на карту міс-

цезнаходження курганів та поселень, які належать до періоду пізньої бронзи. Матеріали обстежень висвітлені у звіті [5, с. 8].

Для створення «Археологічної карти басейну середньої течії річки Інгулець» Криворізькою археологічною експедицією у 70–80-х рр. під керівництвом начальника Криворізької археологічної експедиції О. О. Мельника було проведено суцільне обстеження території Криворіжжя. Під час розвідок ними виявлене поселення пізньої бронзи на території села Пишне Долинського району [12, с. 34; 13, с. 164].

У другій половині 80-х – поч. 90-х років у регіоні помітно зростають охоронні археологічні дослідження у зв'язку з будівництвом зрошувальних систем та інших промислових та господарських об'єктів.

Першими фаховими археологічними дослідженнями в даному районі в 1986 р. під керівництвом Н. Бокій були проведені розкопки двох курганів на лівому березі річки Березівка поблизу сіл Сугакове та Жданове. Під час проведення розкопок курганів дослідниками виявлено 25 поховань, які належали до різних культурно-хронологічних груп, а саме: 25 поховань ямної культури, 12 поховань катакомбної культури, 2 поховання бабинської культури, 4 поховання сабатинівської культури [4, с. 20–32].

У тому ж році у зв'язку з підготовкою до видання багатотомно «Зводу пам'яток історії та культури України» для суцільного обстеження району на факт наявності пам'яток археології були залучені викладачі та студенти історичного факультету Кіровоградського педагогічного університету ім. В. Винниченка (на той час Кіровоградського педагогічного інституту ім. О. Пушкіна). Згідно зі звітами В. Кабанця у Долинському районі виявлено 136 курганів, які об'єднані у 23 курганні групи. На основі проведеного обстеження Кіровоградською обласною радою у 1987 р. було прийнято рішення «Про взяття на облік пам'яток археології», з яких виділено 5 курганів у особливий статус «Пам'ятки національного значення» [9, с. 1–13].

Як зазначає М. Тупчієнко, дане обстеження мало свої недоліки. Стислі терміни, недоцільність проведення обстеження пам'яток археології в літні місяці, недостатній досвід дослідників розвідок, необхідність проведення перевірки опису значної кількості пам'яток. При обстеженні були виявлені і зафіксовані лише візуально видимі пам'ятки – кургани. Натомість поселення і стоянки залишилися поза увагою [26, с. 5].

У ході підготовки до спорудження Криворізького гірничо-збагачувального комбінату окислених руд у 1988 р. силами Кіровоградської охоронної археологічної експедиції під керівництвом М. Тупчієнка було проведено ретельне обстеження земель, які підпадали під новобудову. При обстеженні даної території виявлено і досліджено 4 кургани. В цих курганах знайдено: 25 поховань ямної

культури, 5 поховань катакомбної, 4 поховання бабинської культури, 18 поховань сабатинівської культури, 1 поховання кіммерійське, 4 поховання кочівників, 5 поховань кенотафів. Автори звіту зазначили, що перед початком розкопок на поверхні курганів виявлено фрагменти людських скелетів із поховань, які були зруйновані оранкою під час проведення сільськогосподарських робіт. Таким чином, встановити точну кількість поховань у могилах не вдалося [26, с. 6-7].

Напередодні будівництва Інгуло-Кам'янської зрошувальної системи, яка проходила по території району, постала нагальна проблема дослідження пам'яток археології. В 1989 р. було задіяно Інгуло-Кам'янський загін Миколаївської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР, яку очолювали В. Єлісеєв, Н. Довженко. Окрім штатних співробітників до складу загону входили студенти історичного факультету Кіровоградського педагогічного інституту ім. Пушкіна та школярі старших класів Інгуло-Кам'янської середньої школи. Було досліджено 5 курганів, в яких виявлено 20 поховань, що за хронологією належали до різних етапів бронзового віку, скіфського часу та Середньовіччя. У своєму звіті археологи відзначили певну унікальність кургану № 12. На їхню думку, він за своїми розмірами (висота на час розкопок сягала 6 метрів), складністю підкурганної поховальної конструкції з каміння та дерева, яка знаходилася на рівні денної поверхні, рідкісними за типом золотих прикрас, присутність парного поховання коней у збруї (залізні вудила, бронзові фігурні псалії, нащічники, золотий налобник та ін.), кам'яної статуї воїна, кріпиди та кільцевого рову з тризною, дають змогу визначити його приналежність до нечисленної групи курганів вищої скіфської знаті V ст. до н. е. [8, с. 16]. Аналізуючи наукову літературу, нами було виявлено часткове висвітлення та впроваджено до наукового обігу унікальної пам'ятки скіфського часу – кургану № 12 «Мала Тернова Могила» [10, с. 27; 14, с. 21; 16, с. 28]. В матеріалах звіту за 1989 р. зазначено факт дослідження курганів № 12, 16, 17, 18, 21. При вивченні матеріалів автором статті було встановлено, що науковий опис є тільки на курган скіфського часу № 12 «Мала Тернова Могила», описи інших курганів відсутні.

У 1990 р. Кременчуцький загін Миколаївської експедиції продовжив археологічні дослідження поблизу села Новосавицьке. Під керівництвом начальника загону В. Фоменка у дослідженні курганів брали участь наукові співробітники Інституту археології АН УРСР Н. Довженко, В. Білозір, студенти Кіровоградського та Київського педагогічних інститутів та Київського державного університету. Проведені дослідження дали змогу виділити декілька культурно-хронологічних груп поховань, які віддзеркалюють різні етапи заселення цієї території у минулому. Досліджено 10 курганів, в яких ви-

явлено поховання, що охоплюють хронологічний діапазон у декілька тисячоліть (від середини III тис. до н. е. до Середньовіччя XII–XIV ст.). За культурно-хронологічними групами поховання відносились : 3 поховання – до пізнього енеоліту, 13 поховань – до ямної культури, 5 поховань – до катакомбної культури, 1 поховання – до бабинської культури, 5 поховань – до пізньої бронзи, 3 поховання – до скіфського часу, 2 поховання кочівників [27, с. 46].

Розпочаті дослідження наприкінці 80-х рр. XX ст. давали великі надії на подальше археологічне вивчення даного регіону. Але початок 90-х рр. вніс свої корективи. Відсутність фінансування у сфері археологічних досліджень (більшість археологічних експедицій працювали на госпрозрахунковій основі) призвело до призупинення дослідницько-польових робіт.

При побудові водогону у південній частині села Першотравневе у 2007 р. працівниками музею історії Долинського району було виявлено поселення. Для подальшої фіксації було запрошено фахівців із Робочої групи редколегії тому «Звід пам'яток історії та культури в Кіровоградській області», які провели ретельне обстеження, фіксацію, збрали підйомний матеріал, переданий у подальшому до наукових фондів Кіровоградського обласного краєзнавчого музею. Дане поселення відноситься до сабатинівської культури періоду пізньої бронзи.

Протягом 2007–2009 рр. на територію району за сприянням районного відділу культури та туризму, працівників музею історії Долинського району для проведення тотального обстеження району з метою виявлення та розширення типології пам'яток археології було залучено фахівців із Кіровоградської охоронної археологічної експедиції (керівник О. П. Орлик). Шляхом візуального огляду перевірено території, які найбільш придатні для розміщення поселень, стоянок, майстерень (схили балок, миси річок), розташованих у центральній течії межиріччя Інгулу та Інгульця, навколо малих річок Боковенька, Бокова, Лозоватка, Очеретянка, Висунь. Проведено обстеження земель сільських Богданівської, Іванівської, Маловодянської, Кіровської, Гурівської, Варварівської, Першотравневої, Олександрівської та Долинської міської рад. При цьому, окрім пам'яток, які вже знаходяться на обліку, було виявлено 118 курганів, 6 поселень пізньої бронзи, 2 майстерні кам'яного віку. Проведені обстеження дали змогу перевірити стан збереження та уточнити кількість пам'яток археології – курганів, виявлених під час проведення попередніх розвідок та включених до Державного реєстру пам'яток історії та культури в 1987 р. Роботи з обстеження району тривають [17, с. 54; 18, с. 97; 20, с. 5–15].

Початок археологічних розвідок даного регіону за участі автора дав можливість вперше уявити ступінь заселеності території в різ-

ні історичні періоди та сприяв заснуванню подальших стаціонарних розкопок. Так, у 2008–2009 рр. було проведено дослідження курганів № 14, 14 а, виявлених у 2007 р. Вони входять до V групи з 10 насипів, розташованих по водорозділу в 1,5 км на схід від південно-східної околиці с. Іванівка Долинського району. При дослідженні кургану № 14 було виявлено 10 поховань: 3 ямних, 1 бабинської культури, 5 сабатинівської культури та 1 поховання було не визначене. При дослідженні кургану № 14 а фахівцями виявлено 7 поховань: 6 сабатинівської культури, 1 невизначене (кенотаф). На жаль, у плани нашої статті не входить надання повного опису досліджених курганів. Зазначимо, що при дослідженні курганів №14, 14 а брали участь студенти перших курсів історичного факультету Криворізького державного педагогічного університету на чолі з викладачами кафедри історії України [19, с. 3; 21, с. 1–3].

Таким чином, на підставі розглянутих фактів ми дійшли висновку, що вивчення даної території проводилося частково, але дані досліджень не були повністю введені до наукового обігу. Археологічно-дослідницькі роботи 80–90-х рр. ХХ ст., а також дослідницькі роботи 2007–2009 рр. значно розширюють джерельну базу з вивчення різних археологічних культур, які належать до різних історичних періодів на даній території. Введення до наукового обігу даних про дослідження археологічних пам'яток Долинського району у межиріччі Інгулу та Інгульця, які за географічними даними знаходяться у східній частині Кіровоградщини, допоможе, на нашу думку, науковцям, дослідникам, історикам, краєзнавцям та всім тим, хто цікавиться історією рідного краю.

Бібліографічні посилання

1. Археология Украинской ССР : в 3 т. – К., 1985–1986. – Т. I. – 1985.
2. Археология Украинской ССР : в 3 т. – К., 1985–1986. – Т. II. – 1985.
3. Археология Украинской ССР : в 3 т. – К., 1986. – Т. III.
4. *Бокий Н. М.* Отчет Кировоградского государственного педагогического института им. А. С. Пушкина об археологических раскопках в Знаменском, Петровском, Светловодском и Долинском районах в 1986 г. / Н. М. Бокий // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (далі НА ІА НАНУ) – 1986 / 112.
5. *Горб К. Е.* Поселения Ингулецкого Криворожья. 1962 г. / К. Е. Горб. – Научный архив Криворожского историко-краеведческого музея (Дальше – НА КИКМ) КВФ – 11573. – 19 с.
6. *Гошкевич В. И.* Клады и древности Херсонской губернии / В. И. Гошкевич. – Херсон, 1903. – Кн. I.
7. Древности Поингулья : [зб. наук. праць] / відп. ред. О. Шапошнікова. – К., 1977.
8. *Елисеєв В. Ф.* Отчет Николаевской экспедиции ИА АН УССР об археологических исследованиях в зоне строительства Ингуло-Каменской ороситель-

ной системи в Новгородском и Долинском районах Кировоградской области в 1989 году / В. Ф. Елисеев, Н. Д. Довженко // Науковий фонд музею історії Долинського району КДФ-580. (Далі НФ МІДР).

9. *Кабанець В. В.* Звіт про археологічні розвідки в Долинському районі у 1986 році / В. В. Кабанець // Архів Всесоюзного товариства пам'яток історії та культури Кіровоградського краєзнавчого музею. – 1986/5.

10. Каталог колекцій наукових записок ІА НАНУ. – К., 2007. – № 98. – С. 27.

11. *Ковалева І. Ф.* Очерки древнейшей истории племен степной Украины (по материалам Днепровско-Донецкой экспедиции НКПроса УССР 1927–1932 гг.) / И. Ф. Ковалева. – Д., 1980.

12. *Мельник А. А.* Отчет Криворожского историко-краеведческого музея по научно-исследовательской теме: «Археологическая карта памятников бассейна среднего течения реки Ингулец» / А. А. Мельник. – Кривой Рог, 1985 // НА КІКМ КДФ 1985 -11585.

13. *Мельник О. О.* Исторична енциклопедія Криворіжжя / О. О. Мельник, С. В. Балабанов. – Кривий Ріг, 2007. – Т. 1.

14. *Мозолевский Б. Н.* Курганы Скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева Могилы) / Б. Н. Мозолевский, С. В. Полин. – К., 2005.

15. *Никифоров В.* Очерки Александрийского уезда Херсонской губернии / В. Никифоров // Очерки Новороссийского края / До 100-річчя пам'яті В. М. Нікіфорова. – Вид. 2-ге. – Олександрія, 2008.

16. *Ольховский В. С.* Скифские изваяния VII–III вв. до н. э. / В. С. Ольховский, Г. Л. Евдокимов. – М., 1994.

17. *Орлик О. П.* Звіт про археологічні розвідки на території Долинського району Кіровоградської області у 2007 році / О. П. Орлик, І. В. Шевченко // НА ІА НАНУ. – 2008.

18. *Орлик О. П.* Звіт про охоронні археологічні роботи на території Долинського району Кіровоградської області у 2008 році / О. П. Орлик // НА ІА НАНУ-2009. – Ч. I.

19. *Орлик О. П.* Звіт про охоронні археологічні роботи на території Долинського району Кіровоградської області у 2008 році / О. П. Орлик // НА ІА НАНУ. – 2009. – Ч. II.

20. *Орлик О. П.* Звіт про охоронні археологічні роботи в Долинському та Олександрійському районах Кіровоградської області в 2009 році / О. П. Орлик, І. В. Шевченко // НА ІА НАНУ. – 2010. – Ч. I. Археологічні розвідки.

21. *Орлик О. П.* Звіт про охоронні археологічні роботи в Долинському та Олександрійському районах Кіровоградської області в 2009 році / О. П. Орлик // НА ІА НАНУ. – 2010. – Ч. II. Охоронні розкопки.

22. Положення про методику проведення археологічних польових досліджень та про порядок складання наукового звіту: ІА НАНУ. Протокол № 2 від 24 січня 2008 р. – К., 2008.

23. Скарби Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького : [Альбом]. – Д., 2005.

24. Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время // Археология СССР : [под общ. ред. акад. Б. А. Рыбакова]. – М., 1989.

25. *Тереножкін О. І.* Розвідки і розкопки 1949 р. у північній частині Кіровоградської області // Археологія / О. І. Тереножкін. – К., 1952. – Т. VII. – С. 117–135.

26. *Тупчієнко Н. П.* Археологічні розкопки в Долинському районі // Боковенька-2000: історико-краєзнавчий збірник / Н. П. Тупчієнко. – Волинська, 2000.

27. *Фоменко В. Н.* Отчет Николаевской экспедиции об археологических исследованиях в зоне строительства Ингуло-Каменской оросительной системы в Новгородском и Долинском районах Кировоградской области в 1990 году / В. Н. Фоменко // Науковий архів музею історії Долинського району. – НА МІДР КДФ. – 581.

28. *Чмихов М. О.* Археологія та стародавня історія України / М. О. Чмихов, Н. М. Кравченко, І. Т. Черняков. – К., 1992.

29. *Чурилова Л. Н.* Каменная статуя первых веков нашей эры из коллекции ДИМ / Л. Н. Чурилова // Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі. (Збірник матеріалів загальноукраїнської наукової конференції з проблем музеєзнавства, присвяченої 160-річчю заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького). – Вип. 11. – Д., 2009.

30. *Ястребов В.* Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии / В. Ястребов // Записки императорского общества охраны истории и древностей. – СПб., 1894. – Т. XVII.

Надійшла до редколегії 09.11.2010